

Jiří Korostenski

Rusko-české konceptualizační strategie (na příkladu konceptu „kontejneru“)

Abstract

The question of concept and conceptualization belong to the basic questions in current cognitive linguistics. The ‚container‘ concept is considered to be one of the superconcepts which affect not only utterances, but also the way of thinking and considering. However, it is a typological concept and there are lots of different linguistic attitudes to delimitate it. M. Rachilina’s semantic concept prefers an exact linguistic quantification of the ‚container‘ concept in Russian. The goal of our article is to compare the ‚container‘ concept in Russian and Czech based on the material being compared. The analysis of the presented linguistic material results in finding that the differences in conceptualization strategies in Russian and Czech come from miscellaneous reasons in which the effect of the language is just one of them.

Key words: koncept, conceptualization, cognitive linguistics, conceptualization strategie, Russian, Czech

1. Úvod do problematiky

Již několik let probíhá v české jazykovědě diskuze o kognitivním pojetí lingvistiky, o jejím postavení ve vztahu k předchozímu strukturalistickému pojetí, které v českém prostředí bezkonkurenčně dominovalo od 20. let minulého století téměř do jeho konce. Uvedenou výjimečnost nelze spojovat pouze s věhlasem a světovým renomé zakladatelů

Pražského lingvistického kroužku, k nimž řadíme N. S. Trubeckého jako tvůrce fonologie, ale i R. Jakobsona, S. Karcevského, J. Mukařovského, V. Mathesia, B. Trnku, B. Havránka s velmi moderními názory na vývoj jazykového systému. Oproti jiným strukturalistickým proudům neopomíjeli „funkčnost“ jazykového systému. Tento přístup umožnil české strukturalistické jazykovědě pružněji reagovat na měnící se názory a pohledy celkového paradigmatu vědy od 2. poloviny 20. století, a proto byl nástup kognitivní jazykovědy ve srovnání s americkou, ale i polskou a ruskou jazykovědou daleko pozvolnější a i dnes jsou u nás práce z kognitivní lingvistiky spíše v počáteční etapě.

2. Co je to koncept a jazykový obraz světa?

Tvoří jeden ze základních pojmů kognitivní lingvistiky a je východiskem celého pojetí směru, i když je nejintenzivněji rozvíjen v ruské lingvistické vědě a nepochybně souvisí se silnou tradicí antropologicko-kulturologického zaměření ruské/sovětské jazykovědy. Podstata zmíněného pojetí spočívá v tom, že koncepty jsou primárně považovány za produkt myšlení a jednotlivé koncepty za jeho koncentráty. Jsou relativně málo strukturované a mají operativní povahu. Přesto v případě konceptu nejde o pouhý abstraktní konstrukt, ale o zcela konkrétní model, který má svůj rámec pro kategorizaci a strukturu jednotlivých pojmů. V kognitivní lingvistice nejsou rámce jednotlivých kategorií vymezeny pevně stanovenými a stejnorodými prvky, ale jedná se o tzv. prototypy (v pojetí psycholožky E. Rosch, 1977), jejichž rozhraní lze považovat za neostré a vágní. Model prototypu si lze velmi dobře představit jako oscilaci mezi polárními hodnotami centra a periférie, přičemž za dominanty jsou považováni „nejlepší“, tzv. prototypičtí zástupci konkrétních kategorií.¹ Na uvedené lze nahlížet i z pozice „topologického typu“ v Talmyho (Talmy 1983) pojetí, v němž jsou všechny objekty považovány za zástupce několika málo etalonů, jako např. ‚plochy‘, ‚nádob‘, ‚provazy‘, ‚tyče‘ atd. Topologický typ tak již podle našeho názoru stojí na samém počátku procesů metaforické konceptualizace, přičemž jako první abstrahuje a zobecňuje každodenní fyzickou zkušenost člověka s předměty konkrétních tvarů a funkčního naplnění.

Koncepty pak vytvářejí základ pojmového systému, což je v jazykově kognitivním chápání vyjádřeno v obrazu světa, resp. v jeho jazykové podobě. V polské sociálně-psychologické tradici se kategorizační schopnost, vycházející původně z individuální zkušenosti, mění na sdílení kolektivní, které má nejen kognitivní, ale i kulturně antropologický charakter. Je nasnadě, že takto složitý a víceúrovňový pojem vyžaduje mezipředmětové přístupy, proto se pracuje s pojetím kulturologie, etnolingvistiky a dalších věd (Vaňková et al. 2005, 48).

V současné české kognitivní lingvistice se pojem konceptu spíše odsouvá do pozadí a za základní konstitutivní a operativní jednotku řeči je považován jazykový obraz

světa. Ten vytváří jakýsi antropocentrický „filtr“ myšlení, ale následně i řeči, a přebírá ve své komplexnosti roli univerzálního tvůrce konceptualizačních procesů, které se v praktické řečové produkci projevují především v jazykové metaforické konceptualizaci, jako např. *řeč plyne, řeč se stočila na to i ono*, což je výrazem metafory ‚vody‘ a ‚vodního toku‘ (Vaňková 2007, 8–9). Poněkud jiný přístup je rozvíjen v ruské/sovětské lingvistice, kde je za onu základní jednotku považován koncept jako takový a na jeho základě se formuje jazykový obraz světa. V rámci obrazu světa se uvažuje o nelineární a synergické podobě lidského myšlení na pozadí dvou jazykových a myšlenkových kategorií ‚slova‘ a ‚konceptu‘. Energie, vznikající interakcí subjektu s kulturním prostředím, je distribuována mezi jazykový znak a koncept, ale v konečné fázi dochází k jejímu opětovnému skládání v synergickém účinku. Za jazykovou realizaci konceptu ve vědomí je považována především významová stránka jazykových znaků, jako např. nominativních jednotek, kolokací či frazeologizmů. Souhrn jazykových realizací konceptů pak vytváří hlavní centra myšlení v jazykovém obrazu světa. Koncepty, které jsou „nominálně“ stejné jako pojmy a slova, tvoří součást nejen lidského myšlení, ale i prožívání (Алефиренко 2007, 10–11).

V našem pojetí kognitivního přístupu k jazyku jsme se přidržovali posledně jmenovaného pojetí. Poněvadž se i v ruské lingvistice mění chápání jednoznačné „dominance“ konceptu jako takového, pokusili jsme se reflektovat oba přístupy a použít je ve srovnávací česko-ruské studii. Jde o to, že někteří jazykovědci, jako např. Rachilinová (Рахилина 2004), se kloní k názoru, že topologické koncepty jako samostatné entity, řídící a ovlivňující lidské myšlení a tím i řečovou produkci, neexistují, naopak jsou druhotně formovány sémantikou odpovídajících pojmů a slov. Proto níže uvedeme souhrn názorů na otázku vzniku a fungování ‚kontejneru‘, které se v současné ruské jazykovědě odchyľují od hlavního proudu.

3. Vymezení konceptu ‚kontejneru‘ podle Rachilinové

Jak již bylo výše řečeno, existuje v současné kognitivní lingvistice proud, v němž převládá mínění, že povaha topologických konceptů, jako např. ‚povrch‘, ‚prostor‘ apod., mezi něž nepochybně patří i koncept ‚kontejneru‘, neumožňuje jejich samostatnou a na jazyce nezávislou existenci. Nemohou tedy vystupovat, stejně jako ostatní koncepty, v roli jakéhosi regulátoru myšlení i jazyka. Je. V. Rachilinová (Рахилина 2010) důkladně analyzuje ruská substantiva, označující pojmy, které jsou v kognitivní literatuře zpravidla konceptualizovány jako ‚kontejner‘. Nicméně k analýze přistupuje nikoli z funkcionálního a pragmatického hlediska, podobně jako Kubrjakovová (Кубрякова 1999), ale prosazuje pohled jazykový, sémantický, přičemž důraz klade na co možná nejpřesnější vymezení vlastností konceptu ‚kontejneru‘. Aby mohla experimentálně vymezit koncept ‚kontejneru‘ nejen jako topologické schéma, ale i vizuální obraz s reflexí topologie objektu kontejneru, zvolila výběr jazykových konstrukcí, které sledují zkoumaná substantiva v atributivním spojení s adjektivem *глубокий* (*глубокое ведро*), lokativní konstrukci v pojetí

1) V případě ptáků považujeme za prototypického ptáka vrabce, nikoli slepici nebo pštrosa.

statickém i dynamickém s předložkou *в* (*в ведро/в ведре*), v komitativní konstrukci *с* (*ведро с водой*) a genitivní konstrukci míry (*ведро воды*).

V článku se systematicky nezabýváme otázkami přenesených významů na bázi vztahu s konceptem ‚kontejneru‘. Atributivní konstrukce s *глубокий* svou spojitelností s konkrétním substantivem vymezují jednu z charakteristik ‚kontejneru‘, a tou je dutina. ‚Kontejner‘ je tímto relativně přesně kvantifikován. Adjektivum *глубокий* se spojuje téměř výhradně s názvy nádob (*река, коробка, посудина*), ale výjimkou jsou měkké nádoby, jako *пыtel, таška* apod. Kromě toho se s adjektivem *глубокý* spojují ještě ‚vrstvy‘ (*пísek, jíl, voda* apod.) nebo objekty / předměty uložené v hloubce, jako např. *kořeny, nory*, nikoli však *ryby* apod. Adjektivum *глубокý* je podle Rachilinové (Рахилина 2010, 223) dominantním sémantickým ukazatelem pro ‚kontejner‘, poněvadž právě v něm je přirozené zjišťovat hloubku studně, jámy, rybníka vertikálním způsobem a směrem ‚dolů‘. Nehledě na těsné propojení adjektiva s charakteristikou ‚kontejneru‘, nepovažuje Rachilinová spojení s *глубокý* jako dostatečně efektivní nástroj vymezení ‚kontejneru‘ jako konceptu i s přihlédnutím k ‚měkkým nádobám‘ a v ‚hloubce uloženým předmětům/objektům‘ (Рахилина 2010, 223). Dalším sémantickým a konstrukčním prvkem, který v češtině i ruštině vymezuje pojem ‚kontejneru‘ je předložka *в*, plnící dvojí funkci, lokativní (statickou) i směrovou (dynamickou). Z perspektivy ‚kontejneru‘ není toto odlišení důležité, poněvadž oba gramaticko-sémantické prvky implikují a dokládají funkčnost vnitřní dutiny ‚kontejneru‘. Rozdíly lze samozřejmě pozorovat při užití měkkých povrchů, které při užití směrové (dynamické) konstrukce naznačují svou transformaci do tvarové a funkční podoby ‚kontejneru‘ – *завернуть в газету, листок бумаги* atd. Zde je důležitý právě prvek funkčního využití topologického objektu, v tomto případě ‚plochy‘. Pokud funkčně neodpovídá, zpravidla k uvedené transformaci nedojde. Tudiž ‚plochy‘ jako mapa, fotografie apod. vytvářejí s předložkou *в* spojení metaforického obsahu: *дефект в карте/картине, вставить в книгу/картину*. Je příznačné, že sémantika obou významů předložky *в* obsahuje vnitřní objem ‚dutiny‘, přičemž tento prototypický objekt tvoří pouze součást nadřazeného pojmu, kterým je i zde ‚kontejner‘. Odlišnost pojmů ‚dutina‘ a ‚kontejner‘ je patrná z omezení spojitelnosti atributivního adjektiva *глубокý/глубокий* s ‚měkkými nádobami‘, jako např. *пыtel* apod., přičemž ale objem jeho ‚dutiny‘ je vyjádřen ve spojení s *в* (*в пытли*). Rachilinová (Рахилина 2010, 224) předpokládá, že „detekční“ vlastnost předložky *в/в* se projevuje v ruštině i v metonymických přenosech ‚ploch‘ na uzavírající ‚kontejner‘, jako např. *стучать в окно, в дверь, в стенку*, ale nikoli *в компьютер*, který nezakrývá žádný dutý prostor ve smyslu ‚kontejneru‘. Situace v češtině je poněkud odlišná, jak bude pojednáno v samostatném výkladu.

Jako doplňkový sémantický ukazatel vystupují v pojetí Rachilinové ještě dvě gramatické konstrukce, a to 7. pád předložky *с* a bezpředložkový 2. pád. Obě gramatické konstrukce ovšem plní v jazyce i další sémantické funkce. Tak předložkový 7. pád může v ruštině i češtině dokládat nejen souvztažnost ‚části‘ a ‚celku‘, ale také přesné umístění ‚neseného‘ ve vztahu osoba + věc, v nichž předložka *с* v ruštině indikuje polohu

v ruce/rukách. Příkladem může být spojení *солдат с автоматом (на груди)*, v němž bez dodatečného upřesnění lokalizace jde o držení v rukách (Рахилина 2010, 231). Nicméně ještě významněji jsou tyto vazby zastoupeny v komitativních vazbách dvou objektů ve vztahu ‚kontejner‘– obsah ve významu indikace přítomnosti obsahu v ‚kontejneru‘. Proto spojení *ваза с цветами, кастрюля с супом* jsou přirozená, zatímco v případě spojení *ваза с водой* je zapotřebí použít speciální kontext, který doplňuje další obsah vázy a tím vytváří prostředí „přirozenějšího obsahu“, jak to předpokládá funkční pojetí vázy v ruském kulturním prostředí. Rovněž síla komitativního vztahu předložky *с/с* se projevuje nejen v případě abstraktního obsahu ‚kontejneru‘, jako např. *газета с речью Л. И. Брежнева, В руках у одного – бумажная лента с отпечатанными столбиками цифр* (Рахилина 2010, 234), ale domněle kvantifikuje jako ‚kontejner‘ i topologické útvary, které mu tvarově neodpovídají, tj. nemají žádnou dutinu nebo prohlubeň, jako např. *бутерброды с икрой/ветчиной/балыком*. Ale z dalších spojení, jako např. *положили на бутерброды для красоты петрушку и получили бутерброды с рыбой и петрушкой* (Рахилина 2010, 234).

4. Analýza a srovnání rusko-českých konceptualizačních strategií

Lidská psychika se formovala pod vlivem „teritoriálního“ vymezení spolu s antropologizačními postupy a interakcemi. I to je jeden z důvodů, proč dochází ke konceptualizaci jednoho a téhož pojmu více koncepty, i když jazyková reflexe formálně prezentuje stejný výraz. V níže uvedené analýze prezentujeme z důvodu rozsahu pouze tu část, která se týká „jádra“ konceptu a jeho nejbližšího okolí.

V našem pojetí přistupujeme ke strukturnímu zúžení konceptu z hlediska funkce a vyčleňujeme ‚kontejner-nádobu‘ jako jeden z pojmů, z nichž se koncept ‚kontejneru‘ formuje. E. S. Kubrjakovová (Кубрякова 1999) zformulovala na základě dosavadních výzkumů nejucelenější definici konceptu. Chápe jej jako jednotku, fungující nejen jako „koncentrát lidské paměti a mentálního lexikonu“, nýbrž jej považuje v rámci jazykového obrazu světa za produkt „jazyka myšlení“ a základ konceptuálního systému. Podstatná je pro ni „operativnost“ konceptu, založená na jeho dynamice. Koncept sice vzniká jako opakovaná reakce na novou situaci, není a nemůže být absolutně totožný, což ovšem zásadně nevyklučuje jeho kontinuitu v rámci historických jazykově-kulturních podmínek.

Svým rozsahem se dotýká veškeré představivosti vycházející ze smyslu, kterým člověk operuje v procesu myšlení a jenž odráží obsah a znalosti jako výsledek lidské činnosti a procesů poznání světa v koncentrované podobě „kvantů“ znalostí (Кубрякова 1996, 90–91).

Otázkami praktické kvantifikace a klasifikace topologických jmen se zabývaly A. D. Mostovová a R. M. Frumkinová (Мостовая 1987; Фрумкина et al. 1991). V pracích kognitologů (Janda 2004; Langacker 1987 aj.) se názory o různém stupni diferencovanosti a členitosti konceptů objevily v různém stupni rozpracovanosti. Nicméně lze pozorovat téměř úplnou shodu v tom, že jde o hierarchizované uspořádání konceptů

ve smyslu jejich obsahu i konkrétní funkce a úkolů, které plní. Mnozí se proto domnívají, že můžeme hovořit o konceptech stěžejních (zásadních), mezi něž patří zcela nepochybně ty, které „kumulují“ konkrétní lidské zkušenosti z bezprostředního okolí člověka. Mají zásadní význam pro jeho smysluplnou existenci. Z nich člověk „vychází“ a o ně se „opírá“ ve své interakci s okolím. Z uvedeného důvodu se k nim zpravidla řadí konstituenty nejobecnější povahy, které bychom mohli přirovnat ke slovnědruhové charakteristice. Nejčastěji jsou tak uváděny koncepty: ‚místo‘, ‚čas‘, ‚prostor‘, ‚objekt‘ a jeho části atd. V konečném výsledku lze předpokládat, že na samotné tvorbě a organizaci konceptů se podílejí i gramatické kategorie, a to v obousměrné intenci probíhajících procesů. Za nejlepší příklad i doklad uvedeného tvrzení je často považována samotná organizace slovních druhů v nejobecnějších klasifikačních kategoriích podle E. S. Kubrjakovové (Кубрякова 1996, 91).

S přihlédnutím k uvedeným faktům lze s jistou opatrností tvrdit, že veškerý konceptuální systém je aktivní „převodní pákou“ nejenom v chápání okolního světa, ale také ve všech dílčích operacích, jakými jsou procesy vyčleňování diskrétních jednotek z nepřetržité masy pojmů, které „proudí“ naším myšlením.

V hierarchizované skladbě konceptuálního systému existují koncepty „obsahově“ jednodušší, což se projevuje v tom, že některé z nich jsou s větší či menší mírou zjednodušení kladeny naroveň lexikální jednotce s obsahovou sémantikou.

Předpokládáme tak v diferencovaném chápání kontejneru vyčlenění ‚jádra‘ a ‚periferii‘. Za ‚jádro‘ konceptu považujeme takový pojem či souhrn pojmů, které umožňují určitou typologickou abstrakci, na jejímž pomyslném konci je uvedený konkrétní jev rozšířen na další jevy, které s původní konkrétní lidskou zkušeností nemají přímou souvislost. Do prototypického jádra konceptu zahrneme nádoby s vlastnostmi skutečných nádob tak, jak je známe z každodenního života. V praxi se jedná o fyzické objekty vymezené reálnou hranicí v podobě stěn, dna, popřípadě i dalšího uzávěru. Slouží zejména k uchování nejrůznějších druhů tekutin, ale i sypkých, popřípadě plyných látek. Od přirozených rezervoárů, nádrží, popř. dalších vhloubených tvarů zemského povrchu: *oceán – океан, moře – море, jezero – озеро, rybník – пруд, řeka – река, přehrada – плотина, potok – ручей, jáma – яма, příkop – канава, propast – пропасть, tůň – омут*, přes umělé nádrže, jako *vany – ванны, sudy – бочки, bazény – бассейны*, až po skutečné kuchyňské nádoby, jako *hrnce a hrnečky – кастрюли, горшки, кружки, vazy – вазы, láhve – бутылки, talíře – тарелки, sklenice – стаканы, velké sklenice a plechovky – банки, misky – миски* atd.

Prototypické nádoby mají pevně zafixovanou orientaci vertikálně-horizontální, přičemž spolu s dalšími charakteristikami, jako norma, kanoničnost apod., tvoří souhrn prototypických znaků, který je odlišuje od dalších objektů, které můžeme rovněž konceptualizovat jako nádoby, nicméně mají z uvedených rysů pouze některé, a to mění jejich celkové postavení v konceptualizačním systému ‚nádob‘ jako takové.

Hierarchicky uspořádaný systém charakteristik konceptu se vytváří dlouhodobě a má své jádro a periferii. Mezi nimi probíhá neustálý transfer a posun oběma směry. Kulturně-historická zkušenost a její každodenní „obnova“ tak nejenom „zařazuje“, ale také „posunuje“ charakteristiky konceptu na ose centrum – periferie.

Jak jsme se již výše zmínili, prototypické kontejnery mají své charakteristiky, které je zařazují mezi centrální „nádobu“. Např. kanonická orientace (Lang 1987, 296) jako součást konceptu pak odchylky od horizontálně-vertikální orientace registruje a promítá do příslušného jazykového výrazu. Nejčastěji se uvádí dnes již klasický příklad s *kloboukem*, který v poloze, kdy je sejmut s hlavy a držen dnem dolů, vystupuje jako klasická nádoba a hodnotíme jej jako *hluboký*, v opačném případě je dnem nahoru a označíme jej jako *vysoký*; podle monografie Ju. D. Apresjana (Апресян 1974, 58).

Uváděné nádoby slouží především jako zásobníky na vodu a mají veškeré prototypické příznaky uvedeného konceptu. Rovněž jazykové vyjádření reflektuje zmíněnou skutečnost a vyjadřuje různé stránky prototypu, vždy však v doslovném vyjádření: *dno – дно, zdi – стены, obsah nádoby – содержание вместиллица*. Obdobnými zákonitostmi se řídí i další orientační charakteristiky, za něž pokládáme vzdálenost od *hladiny* ke *dnu*, ale i vzdálenost dalšího objektu v pomyslném centru nádobové kapaliny a další měrové charakteristiky. Nádoby nejsou jen spolehlivou oporou k určení polohy objektů v nich se nacházejících, ale mohou charakterizovat také jejich objem a polohu pozorovatele: *hluboká – глубокая x mělká – мелкая река; v řece – в реке; za řekou – за рекой; řeka se vylila z břehů – река вышла из берегов; pokryla se ledem – покрылась льдом; jezero je široké – озеро широкое, úzké – узкое; plocha – площадь; dno jezera – дно озера; mořská hladina – гладь моря; pohled na moře – вид на море; hloubka moře – глубина моря; délka moře – длина; šířka moře – ширина моря* apod. Poslední dvě užití vyžadují specifický kontext a lze jich užít spíše v situaci, kdy si prohlížíme mapu. V přirozeném prostředí, zejména pokud neznáme konkrétní tvar moře, je takové užití krajně nepravděpodobné. Prototypická „nádobu“ připouští variabilitu svých rozměrů, pokud ovšem nejsou předem „stanoveny“ jazykovým obrazem světa. V takovém případě lze dokonce hovořit o normativní ‚nádobě‘, v níž nelze vnitřní ani vnější strukturu libovolně měnit, i když normativní omezení může v zásadě platit pouze pro část těchto rozměrů. Např. ve slovech *louže* a *bažina*, které jsou konceptualizovány jako ‚nádobu‘ (*spadl do louže, utopil se v bažině*), se hloubka jako rozměr nevyčleňuje. Těžko bychom vytvořili spojení: **louže je hluboká / mělká; *bažina je mělká* apod., nicméně spojení *bezdná bažina* existuje. Tato reflexe zřejmě signalizuje nespecifičnost nádobové látky pro bažinu. Jde o vodu, rašelinu nebo ještě něco jiného? Zmíněné typy ‚nádob‘ jsou sice považovány za rezervoáry vody a mají určitý objem, přesto v nich nelze za všech okolností jednoznačně vyčleňovat veškeré orientační charakteristiky prototypické nádoby. Usuzujeme proto, že postupná „ztráta“ rozměrových charakteristik je prvním předpokladem pro vznik metaforizace v konceptuální sféře ‚kontejneru-nádob‘.

Obdobnou pozici zaujímají v jazykovém obrazu světa i další pojmy, které nemají vizuálně a funkčně pevně stanovenou hranici. Zařadili bychom sem např. pojmy typu *vír, proud, tůň* apod. Typově sem budou patřit i takové objekty, které sice mají strukturu s vymezenými hranicemi, přesto jejich zařazení na škále konceptu ‚kontejner-nádoba‘ je staví na stejnou úroveň jako předchozí typ. Právě hodnocení základní charakteristiky konceptu ‚nádoba‘ *hloubka* a nemožnost jejího faktického vyčlenění posouvá uvedené typy směrem mimo jádro prototypického konceptu. Jde především o klasické kuchyňské nádoby, popř. nádoby fungující na obdobném principu v jiných sférách, např. v průmyslu, zdravotnictví, službách apod.: *sklenice – стакан, hrnek – кастрюля, горшок, pánev – сковорода, lžíce – ложка, lžička – ложечка, naběračka – разливательная ложка, zkumavka – пробирка, kádinka – стакан, naběrák – черпак, koreček – ковш, kadlub – изложница...* a řadu dalších, u nichž nelze hloubku variovat. V určitých případech lze užít orientačního hodnocení *hluboké – глубокие, mělké – мелкие*. Běžně se používá spojení *hluboké – глубокие* a *mělké – мелкие тарелки – тарелки* a *misky – миски*. Nicméně uvedená charakteristika naznačuje spíše typové označení než variaci daného rozměru.

5. Další předmětné objekty – ‚nádoby‘

Další skupinu, která je již ovšem za hranicemi prototypického jádra pojmu ‚nádoba‘, tvoří živé organizmy společně s dalšími trojrozměrnými fyzickými objekty, látkami, stejně tak jako s plošnými útvary, a reflektují určitý uzavřený prostor: *v míči – в мяче, z vody – из воды, v knize – в книге, v lese – в лесу, uprostřed náměstí – в центре площади*. Plošné pojmy, které jsou konceptualizovány jako ‚kontejner‘ a mají spíše ráz ‚listu‘, tj. rovné a relativně ploché útvary, na první pohled nevykazující konceptuální rysy ‚nádoby‘: *na hřišti – на спортивной площадке; na týtině – на поляне; na stole stojí váza – на столе стоит ваза; jít do ringu – выйти на ринг; v aréně bojují gladiátoři – на арене сражаются гладиаторы; na ulici – на улице; na louce sekali trávu – на лугу косили траву; rolníci šli na pole a pracují na poli – крестьяне вышли в поле и работают в поле*. Z uvedených příkladů konceptualizace typu nádoba vyplývá, že v různých jazycích, v našem případě v češtině a ruštině, bývá průběh samotného ztvárnění jinak pojat v důsledku odlišného zadání v jazykovém obrazu světa. Jinými slovy, v některých případech se zdůrazňuje povrch ‚nádoby‘, v jiných pak její vnitřní prostor, a to i v případech rovinných objektů.

Pokud bychom pátrali po příčinách uvedených odlišností, museli bychom s největší pravděpodobností detailně analyzovat jazykový obraz světa v případě jednotlivých pojmů. V případě ruských pojmů *поле* a *луга*, i když oba jsou tvarově shodné, přesto z pohledu kulturně-historického se oba pojmy vyvíjely odlišně. Rozhodujícím momentem v obou případech bude kritérium ‚vizuální přehlednosti‘. *Луга* i *поле* mohou zaujímat, z dnešního pohledu „ruského jazykového obrazu“, poměrně rozlehlý prostor, který pro normálního člověka bez optických pomůcek nemusí být vizuálně obhlédnu-

teľný. V čem můžeme tedy spatřovat rozdíly? Nesmíme totiž zapomínat na to, že speciálně kulturní krajina se v ruských i našich poměrech za posledních několik set let podstatně změnila a jazykový obraz světa se utvářel daleko dříve, rozhodně to bylo v dobách, kdy krajina měla podstatně odlišnou tvářnost; a s tím i jednotlivé objekty. Proto se také pojem *луга* původně koncipoval jako ‚relativně malý, zamokřený pozemek se zřetelnými hranicemi v terénu‘, jak uvádí P. Ja. Černých ve svém etymologickém slovníku (Черных 2004, 494). Zmíněnou charakteristiku považujeme za základ aspektu vizuální ‚obhlédnutelnosti‘.

V uvedené souvislosti se objevuje otázka charakteristiky vnitřní struktury ‚nádoby‘. Jestliže v přirozených nádržích, které jsou prototypickými ‚nádobami‘, tvoří rozměr *hluboký – глубокий* jedině možnou parametrickou charakteristiku bez výjimky, tzn. vertikální rozměr až ke dnu nádrže, v případě *plochých objektů*, bez ohledu na jejich konceptualizaci ve smyslu ‚kontejneru‘, dochází ke změně hodnocení orientačních parametrů tak, že *hloubka* již není vertikální charakteristikou ‚kontejneru‘, ale v důsledku posunu o devadesát stupňů se stává prvkem horizontálním; a tím se opět dostáváme do polohy posunu z přímého chápání fyzického prostoru do polohy jeho přenesení užití. Nicméně i zde můžeme pozorovat diferenciaci, která těsně souvisí s kulturně-historickým pozadím pojmů a následným zařazením do jazykového obrazu světa. Pojmy jako *rousť – пустыня, step – степь* odpovídají danému modelu, ale u slov, jako je *tundra – тундра, tajga – тайга, džungle – джунгли*, nelze použít uvedenou charakteristiku s *hluboký – глубокий*, poněvadž jazykový obraz světa je zde zpracován jiným způsobem, což se promítlo i do jazykového výrazu. Rozměry těchto útvarů jsou vždy mimořádné, tudíž jsou „normativně“ vždy veliké a jejich variace, tzn. zmenšení či zvětšení, by vedly ke změně samotné podstaty pojmu. Jinak již vypadá situace u slova *les – лес*. Ve srovnávacím česko-ruském plánu má tato dvojice pouze částečně shodné charakteristiky: *velký, ohromný – большой, огромный*, přičemž v češtině jsou obvyklá spojení: *široký, rozlehlý, širý* (Haller I 1969, 124), ale i *hluboký*, což opět ruština postrádá. Realizace konceptu *les – лес* v nastíněných slovních spojení opět dokládá rozdíly v procesu a výsledcích konceptualizace.

Závěrem analýzy uvedené skupiny lze říci, že při metaforizaci abstraktních pojmů pozorujeme právě selektivnost jednotlivých aspektů konceptu ‚kontejner-nádoba‘ v těsné návaznosti na jejich druhotné funkce. Na okraj lze doplnit, že např. v případě časových pojmů typu *den – день, noc – ночь, léto – лето, zima – зима, jaro – весна, podzim – осень* mají spojení se slovem *hluboký – глубокий* nejen přenesené užití, ale také zjevné stylistické funkce: *hluboká noc – глубокая ночь, hluboký podzim – глубокая осень*, ale již ne *léto – лето, den – день* a další.

6. Dílčí závěry

Z provedené analýzy jmen podle Hallerova slovníku (1969, 1974, 1977) i z dalších příkladů vyplývá, že lze vymezit jádro pojmu ‚nádoby‘ a konceptu ‚kontejner‘ v ruštině

a češtině. Topologické ‚objekty‘ typu ‚nádobá‘ stojí na počátku celého řetězce konceptualizace. Mimo toho, co již bylo uvedeno výše, je koncept komplexnější, členitější – a jde především o abstrakci, zatímco útvar ‚nádobá‘ zastupuje jen tu část, která stojí na samotném počátku procesu konceptualizace konceptu ‚kontejneru-nádobý‘.

- 1) Rozborem bylo rovněž potvrzeno, že útvary typu ‚nádobá‘ v širším pojetí aktivně přispívají k formování konceptu, který vystupuje jako složka jazykového myšlení člověka.
- 2) Různorodé změny jsou typické pro dynamiku jazykového myšlení a myšlení vůbec. Pojmy se udržují a obnovují v lidském vědomí, což lze případně ověřit experimentální cestou.
- 3) Uvedený útvar samozřejmě nemá a ani nemůže mít pevné obrysy. Jeho do určité míry vágní vymezení lze vymezit tematickými skupinami ‚nádobí‘ / ‚посуда‘, ‚kuchyně‘ / ‚кухня‘, ale spadá sem i několik lexémů, které zastupují pojem ‚příroda‘ / ‚природа‘.
- 4) Nejtěsněji je pojem ‚nádobá‘ / ‚емкость‘ propojen s pojmy ‚nádobí‘ / ‚посуда‘ a ‚kuchyně‘ / ‚кухня‘, ‚kuchyňské náčiní‘ / ‚кухонные принадлежности‘, ‚утварь‘.
- 5) Tímto způsobem se podle našeho názoru zdařilo stanovit jádro kategorie ‚nádobá‘ / ‚емкость‘, což opět přispělo k částečnému osvětlení jeho úlohy ve struktuře nadřazené, tj. v konceptu ‚kontejner‘ / ‚контейнер‘.
- 6) Sémantická analýza nejfrekventovanějších slovních užití tak napomohla vymezit jádro pojmu ‚nádobá‘ / ‚емкость‘ ve smyslu sémantické typologie. Nádobá je reálně oddělená od okolního světa v podobě stěn, dna a zadané (kanonické) vertikálně horizontální orientace. Současně mohou být prototypické „nádobý“ vizuálně vnímány.
- 7) Vymezený pojem ‚nádobá‘ / ‚емкость‘ je otevřený a lze do něj v současné době zařadit v pojmovém systému jazyka pojmy vyjádřené slovy, jako např.: *банка, бидон, блюдо, блюдце, бокал, бочка, бутылка, ваза, горшок, графин, ковш, кружка, кувшин, миска, поднос, салатница, сито, сковорода, солонка, ситейник, соусник, стакан, стопка, ступка, судок, супница, тарелка, термос, умывальник, ушат, фужер, хлебница, чайник, чашка, чугунок.*
- 8) Nicméně existuje i pomezí, do něhož řadíme taková slova, jako např. *овраг, ущелье, впадина, вулкан, шахта, источник, ключ, лужа* a další, což opět zdůrazňuje faktor členitosti a složitosti struktury samotného konceptu.
- 9) Zásady vyčlenění studovaného pojmu na pozadí další slovní zásoby jsou přímo propojeny s fungováním uvedeného pojmu ve smyslu prostřednické funkce lidské osobní zkušenosti. Proto též dotazování pociťovali nezbytnost upřesnění pojmů-objektů, např.: 1) ‚емкости для жидкости‘; 2) ‚до-

машние емкости‘; 3) ‚емкости для воды‘; 4) ‚водоемы со стоячей водой‘; 5) ‚емкости для чего-либо, не заполненные‘; 6) ‚предметы, в которые можно что-то налить‘; 7) ‚труднодоступные предметы‘; 8) ‚объемные предметы‘; 9) ‚водоемы и что-то вроде‘; 10) ‚объемные предметы‘; 11) ‚просто емкости‘; 12) ‚место, где есть или образуется вода‘; 13) ‚элементы, связанные с водой‘. Výše uvedené „rozdělení“ není pouhou obvyčejnou ilustrací, nemající za svými hranicemi příslušný význam a opodstatnění. Naopak, upřesňující charakteristiky dodávají cenné údaje o „komplexnosti“ kategorie ‚nádobá‘ / ‚емкость‘.

S ohledem na okolnosti lze zformulovat závěr, že koncept, který je nadřazeným pojmem hlavního předmětu analýzy – tj. prototypického jádra, je velmi členitý a z hlediska funkčního různými vazbami propojený pojem. Skládá se z různých hierarchizovaných pojmů, obrazů a představ, které ovšem úzce souvisejí se zcela konkrétním jazykovým obrazem světa daného společenství. Nicméně podstatu a četnost funkcí konceptu ovlivňuje jeho prototypické jádro kategorie, o jejíž vyčlenění jsme se pokusili.

Podle našeho názoru se jádro pojmu ‚nádobá‘ vytváří na základě přímých zkušeností audiovizuálních a méně často dotekových, jež vznikají v bezprostředním kontaktu člověka s funkcionálně podmíněnou charakteristikou. Vedle „dynamického“ aspektu pojmu, který je skryt především v každodenních zkušenostech s fyzickými objekty a pozorování procesů při naplňování a vyprazdňování nádob ‚něčím‘, je velmi důležitý rovněž aspekt statický, i když je hůře „pozorovatelný“, a tudíž i méně zřejmý. Je nicméně stejně důležitý, poněvadž doplňuje celkovou charakteristiku ‚nádobý‘ a promítá se rovněž v odpovídající míře i do celého konceptu. Jedná se především o konkrétní funkční tvarové charakteristiky nádob, jako je dno, počet stěn, množství, umístění a typ otvorů apod.

Nabízí se otázka, zda kvantifikace prototypického jádra pojmu ‚nádobý‘ má své opodstatnění z hlediska kognitivní lingvistiky a zda může přispět k řešení určitých problémů, u nichž za současného stavu lingvistiky neexistují jednoznačné odpovědi. Již výše se hovořilo o úloze jádra pojmu, které hraje dle našeho názoru zásadní roli při vytváření konceptuální metafory. Proto pečlivé studium struktury konceptu na pozadí funkcí jednotlivých složek napomůže řešení nejrůznějších otázek, např. mechanismu vzniku konceptuálního typu metafor a odhalení skrytých zákonitostí v členění mimojazykové skutečnosti.

Použitá zdroje

HALLER, Jiří (1969, 1974, 1977): *Český slovník věcný a synonymický*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, díl I., díl II., díl III.

JANDA, Laura (2004): Kognitivní lingvistika. In: *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky I*. Praha: Ústav českého jazyka a teorie komunikace, s. 9–60.

LANG, Ewald (1987): Semantik der Dimensionsauszeichnung räumlicher Objekte. In: *Grammatische und konzeptuelle Aspekte von Dimensionsadjektiven, Studia grammatica XXVI + XXVII*. Berlin: Akademie Verlag, s. 287–516.

LANGACKER, Ronald Wayne (1987): *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I, Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.

ROSCH, Eleanor (1977): Human Categorization. In: Warren, N. (ed.): *Studies in Cross-Cultural Psychology*. Vol. 1. New York, London: Academic Press.

TALMY, Leonovich (1983): How language structures space. In: Pick, Herbert L. a Acredolo, Linda P.: *Spatial Orientation: Theory, research and Application*. New York: Plenum Press, s. 225–282.

VAŇKOVÁ, Irena (2007): Řeč, která mluví (řeč-language jako východisko kognitivnělingvistického zkoumání a konceptualizace řeči v českém jazykovém obrazu světa). In: *Obraz světa v jazyce II*. Praha: Univerzita Karlova, Ústav českého jazyka a teorie komunikace, s. 8–9.

VAŇKOVÁ, Irena et al. (2005): *Co na srdci, to na jazyku*. Kapitoly z kognitivní lingvistiky. Praha: Karolinum.

АЛЕФИРЕНКО, Николай Федорович (2007): Синергетика культурного концепта в системе языка. In: *Культурные концепты в языке и тексте. Сборник научных трудов. Выпуск 2*. Белгород: Белгородский госуниверситет, с. 10–11.

АПРЕСЯН, Юрий Дереникович (1974): *Лексическая семантика. Синонимические средства языка*. Москва: Наука.

КУБРЯКОВА, Елена Самуиловна (1996): *Краткий словарь когнитивных терминов*. Москва: Русские словари.

КУБРЯКОВА, Елена Самуиловна (1999): Семантика в когнитивной лингвистике (о концепте контейнера и формах его объективизации в языке). In: *Известия АН, серия литературы и языка*, т. 58, № 5–6, с. 3–12.

МОСТОВАЯ, Анна Давидовна (1987): Выявление семантических отношений на именах конкретной лексики и методы их описания. In: *Экспериментальные методы в психолингвистике*. Москва, с. 238.

РАХИЛИНА, Екатерина Владимировна (2000): *Когнитивный анализ предметных имен: от сочетаемости к семантике*. Москва: Русские словари.

РАХИЛИНА, Екатерина Владимировна (2004): Контейнер и содержимое в русском языке: наивная топология. In: *Языковые значения: Методы исследования и принципы описания (памяти О. Н. Селиверстовой)*. Москва: Московский государственный педагогический университет, с. 233–257.

РАХИЛИНА, Екатерина Владимировна (2010): *Лингвистика конструкций*. Москва: Азбуковник.

ФРУМКИНА, Ревекка Марковна et al. (1991): *Семантика и категоризация*. Москва: Русские словари.

ЧЕРНЫХ, Павел Яковлевич (2004): *Историко-этимологический словарь современного русского языка*. Москва: Русский язык-Медиа, дíl 1.

Резюме

В представленной статье анализируются два подхода современной когнитивной лингвистики к решению одного из их основных понятий, т.е. концепта в общем понимании, а топологического концепта „контейнера“ конкретно.

В последнее время появились в русскоязычной лингвистике взгляды, не признающие существование языковых концептов, основанных на топологических понятиях. В случае концепта „контейнера“ Е. В. Рахилина (2010) попыталась последний определить на языковом/семантическом уровне, причем релевантными и квалифицирующими средствами для русского языка выбрала грамматические конструкции, лучше всего, по ее мнению, определяющие концепт „контейнера“ согласно разным аспектам, и одновременно выдвигает гипотезу, в соответствии с которой сфера топологических имен, образующих концепт „контейнера“, должна в разных аспектах совпадать. Основное условие для определения понятия „кон-

тейнера“ автор признает, им является внутреннее ограниченное пространство. Но оно должно соответствовать частным условиям, какими являются измеряемая глубина, что получает выражение в атрибутивной сочетаемости существительных данного топологического типа, как напр. бочка, стакан, вана и т.п. с прилагательным глубокий. Следующей его чертой автор считает внутреннее пространство/объем, которые в русском обусловлены предложом „в“ с двумя значениями, которые можно назвать динамически направленным и локально статическим. Первый из них в русском языке сочетается с винительным и следующий предложным падежом, напр. в стакан/в стакане. Третьим грамматическим средством, т.е. предложом с творительным существительного является с, напр. стакан с молоком и т.п.

Топологическая схема, по ее мнению, в каждой из указанных грамматических категорий определена по-другому. Одновременно ей установлена функциональная вариативность объектов, в ряде случаев формально тождественных, которые с логико-прагматической точки зрения включаются в разные топологические схемы, как, например, топологические схемы «поверхности», представленные конкретными единицами в сфере существительных: столешница, поле, луг и другие, они же могут в конкретных контекстах топологически превращаться в „контейнер“-содержание не только с применением предлога „с“. Это касается, например, употреблений употреблений: стол с бумагами и книгами; бутерброды с ветчиной, с балыком, с икрой.

Внедрение ярких топологических схем, как, например, „поверхность“, „пространство“ и др. в сферы других топологических схем происходит и в других контекстах и ситуациях, что создает границы топологической схемы „контейнера“ довольно нечеткими, именно в сфере метафорических трансформаций, в которых, согласно Рахилиной (2010, 225), осуществляется перенос и корреляция некоторых метафорических соответствий, как напр. глубокий – полный или исчерпанный.

Рахилина (2010, 246) отказывается от языкового концепта „контейнера“ как такового. Такой вывод установлен на основании того, что ей не удалось составить общий «топологический» класс, определенный языковыми фактами всех исследуемых грамматических конструкций. Тем не менее признает, что топологические типы объектов существуют, с помощью совокупности семантических качеств, так называемых доминант, создают существенную составную часть языковой картины мира и влияют на сочетаемость имен и предикатов, задавая себе вопрос, можно ли заранее «прогнозировать» или устанавливать в межъязыковом сопоставлении ограничения на концептуализацию определенных типов объектов, напр. в случае исследуемого концепта „контейнера“.

Наш подход отличается от указанного выше анализа Рахилиной (2010) в нескольких аспектах. Предполагаем, что любой топологический

концепт, включая концепт, контейнера', нельзя считать вопросом только языкового анализа и учитывать только предделение на основе перечисления отдельных топологических типов имен в соответствии с установленными грамматико-семантическими конструкциями (глубокий, в, ген., с). Дело в том, что каждая из данных грамматико-семантических конструкций «устанавливает» определенную специфическую черту характеристики намечаемого концепта ,контейнера' и если считать ,контейнер' общей схемой мышления, необходимой для структуризации сферы сознания и классификации содержания мышления, нельзя его считать чисто языковой сущностью и простое перечисление топологических имен с идеальными признаками концепта ,контейнера', одновременно точно определяющими его языковые реализации, считаем указанный подход к классификации концепта ,контейнера' со стороны Рахилиной (2010) неполным.

Bohuslava Němcová

Вербализация концепта «Погода» в русском и чешском языках

Abstract

The present study deals with ways of lexicalization of the concept „Weather“ in Czech and in Russian. The aim of the study is to outline the interpretation of concept in linguistic and to introduce the concept „linguistic model of the world“. The language model of the world deals with the part of the semantics of a language, which is inaccessible to direct observation. The study also pays attention to language means (lexical, syntactical), where express and describe the concept “Weather”. One part of this study analyses the concept “Snow”, other part of the study deals with the idioms with the topics “Weather” and their meaning.

Key words: lexicalization of the concept, Czech, Russian, semantic, linguistic model of the world

1. Введение

К настоящему времени написано много работ о концептах, однако однозначное толкование данного термина до сих пор отсутствует. Под концептом мы в данной статье понимаем представление о фрагменте мира или части фрагмента, которое имеет сложную структуру, выражено разными группами признаков, а также реализуется разными языковыми средствами.

Для нашего исследования мы выбрали концепт «Погода», который относится к числу наиболее нейтральных, обыденных и старейших. Данная статья посвящена определению структуры и содержания концепта «Погода», с акцентированием